

Jarosław Durka*

Pierwsza wojna światowa i walki o granice II Rzeczypospolitej jako czas przełomu w życiu Stefanii i Janiny Zakrzewskich – kaliskich działaczek społecznych i patriotycznych

World War I and the Struggle for the Borders of the Second Polish Republic as Turning Points in the Lives of Stefania Zakrzewska and Janina Zakrzewska – Social and Patriotic Activists Based in Kalisz

Abstract: Stefania Zakrzewska and Janina Zakrzewska, mother and daughter, were Polish social and patriotic activists working during the First World War and the interwar period in Kalisz. The outbreak of war and the destruction of Kalisz by the Germans prompted Stefania to become active in various aid organisations as well as Polish patriotic organisations. She became involved in the work of the charitable Civic Committee and later of the Central Welfare Council. In addition, Stefania joined the Polish Women's League of War Emergency Service. Acting in conspiracy, she took part in organising aid for Polish legionnaires interned in Szczypiorno. Her daughter, Janina, followed in her footsteps. After the end of the First World War, Stefania first ran the Polish Military Hospital in Kalisz and then organised soldiers' social centres. Janina helped her mother, but also continued her education. After passing her secondary school-leaving examinations (Matura), she enrolled at the Warsaw School of Economics. In 1936, she published her diploma thesis entitled *Reconstruction of Kalisz after the Great War*. Both women remained socially active during the interwar period.

Keywords: Stefania Zakrzewska, Janina Zakrzewska, social activist, Kalisz, Polish Women's League of War Emergency Service.

* Jarosław Durka (ORCID: 0000-0003-2535-7842) – dr hab., prof. UK, pracuje w Instytucie Interdyscyplinarnych Badań Historycznych na Uniwersytecie Kaliskim im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego; kontakt: j.durka@uniwersytetkaliski.edu.pl.

Stefania i Janina Zakrzewskie, matka i córka, były działaczkami społecznymi w czasie I wojny światowej i w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Są postaciami bardzo mało znanymi, ledwo wspominanymi w opracowaniach historycznych. Janina Zakrzewska jako autorka wydanej w 1936 r. książki *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*¹, jest co prawda cytowana w publikacjach na temat miasta i architektury², ale dotąd żaden z autorów powołujących się na wyniki jej badań nie zdecydował się na napisanie jej biogramu. Celem tego artykułu jest więc uzupełnienie tej luki i przybliżenie życiorysów obu zasłużonych dla Kalisza kobiet, które swoją działalność społeczną i patriotyczną rozpoczęły w czasie I wojny światowej, a następnie kontynuowały ją w okresie walk o granice państwa polskiego i w okresie międzywojennym. Żeby zrealizować ten cel, konieczne było przeprowadzenie kwerend archiwalnych, wykorzystanie istniejącej literatury i materiałów ze zbiorów rodzinnych. Przygotowując niniejszy artykuł, wykorzystano metody stosowane w badaniach pedagogicznych oraz historycznych: metodę monograficzną i biograficzną, a jako technikę przyjęto analizę dokumentów.

Stefania Zakrzewska urodziła się 26 sierpnia 1874 r. w Zadwornej Wsi w Tuliszkwie³ w Wielkopolsce, w zaborze rosyjskim. W 2024 r. przypada zatem 150. rocznica jej urodzin. Pochodziła z rodziny o bardzo silnych tradycjach patriotycznych. Jej ojciec, Antoni Freytag (1840–1919), jak i jego brat, Lucjan Freytag (1842–1916) byli powstańcami styczniowymi. Antoni w stopniu porucznika walczył w oddziale wywiadowczym pod rozkazami Mariana Langiewicza. Uczestniczył w bitwie pod Lubartowem, która stoczyła się w nocy

- 1 J. Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*, Kalisz 1936.
- 2 Na przykład: M. Drewicz, *Kalisz w czasach pożogi i nienawiści. Autorskie spojrzenie na sierpień 1914*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA”, 3 (2013/2014) s. 44–47; A. Kadłuczka, *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 56 (2018) s. 97; M. A. Woźniak, *Kalisz – Leuven. Pogrom miast w 1914 roku*, „Polonia Maior Orientalis”, 1 (2014) s. 31; S. Wróblewski, *Odbudowa zespołów staromiejskich – wybrane zagadnienia dotyczące współczesnych realizacji w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, 9 (2013) s. 90; T. Zadrozny, *Strategie propagandowych batalii. Ochrona zabytków w czasie działań wojennych w ujęciu Corneliusa Gurlitta w dobie konferencji w Brukseli w 1915 roku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 40 (2015) s. 24.
- 3 Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie (dalej: WBH), Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych (dalej: KAPiO), Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933 r., [brak daty dziennej], b.p.

z 22 na 23 stycznia 1863 r., a później 24 lutego 1863 r. w bitwie pod Małogoszczem. Tam, raniony, dostał się do rosyjskiej niewoli i przez cztery miesiące był więziony w Lublinie. Został skazany na zesłanie na Syberię, gdzie ostatecznie nie trafił dzięki wstawiennictwu hr. Zamoyskich, u których przed wybuchem powstania pracował w dobrach kozłowieckich. Wiadomo, że później pracował jeszcze jako nadleśniczy w dobrach Tuliszków⁴. Natomiast stryj Lucjan, który przed powstaniem dzierżawił majątek ziemski, walczył w oddziale Michała Heydenreicha „Kruka” lub pod komendą Karola Krysińskiego. 8 sierpnia 1863 r. uczestniczył w bitwie pod Żyrzynem i tam został ranny w szyję. Udało mu się uniknąć niewoli, ale jeszcze długo musiał ukrywać się przed władzami rosyjskimi. W końcu zamieszkał w Trzebieniu, a następnie w Częstochowie⁵. Matką Stefanią była Julianna (1846–1922), córka Bartłomieja Kłopotowskiego i Justyny Karoliny z Łanckich. Przez rodzinę dziadka Bartłomieja, Stefania była spokrewniona z Edmundem Kłopotowskim (1888–1936), działaczem społecznym i niepodległościowym, wiceprezesem Ligi Morskiej i Kolonialnej, a także z zamordowanym w Katyniu Stefanem Jakubem Kłopotowskim (1886–1940)⁶.

- 4 Antoni Freytag był synem Karola Freytaga (1815–1901) z Janowa Podlaskiego i Marianny z Perkowskich z Jezewa. Ożenił się z Julianną z Kłopotowskich (1846–1922). Zob. Kielakowie.com, <https://kielakowie.com/getperson.php?personID=I85310&tree=tree381>, dostęp: 15.07.2023 i <https://kielakowie.com/getperson.php?personID=I85524&tree=tree381>, dostęp: 15.07.2023; MyHeritage, https://www.myheritage.pl/names/antoni_freytag, dostęp: 15.07.2023; J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich i oficer zawodowy Wojska Polskiego, „Polonia Maior Orientalis”*, 10 (2023) s. 385–396, DOI: 10.4467/27204006PMO.23.020.17793; H. Mościcki, *Pomniki bojowników o niepodległość 1794–1863*, Warszawa 1929, s. 151, 300; M. Sobczak-Waliś, G. Waliś, *Miejsca pamięci powstania styczniowego na terenie powstańczego województwa kaliskiego*, Kalisz 2013, s. 41–42.
- 5 Tamże, s. 21; H. Mościcki, *Pomniki bojowników o niepodległość*, s. 195, 303; J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich*, s. 386; J. Maliszewski, *Postanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników*, Warszawa 1932, s. 25; J. Sętowski, *Cmentarz Kule w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2005, s. 79; tenże, *Powstańcy styczniowi 1863–1864 na cmentarzach częstochowskich: Kule, św. Rocha i ewangelicko-augsburskim. Biogramy*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, 2011/2012, s. 125–126;
- 6 Informacja z wpisu dotyczącego Marii Kluczyńskiej z Kłopotowskich, siostry Justyny Karoliny: MyHeritage, https://www.myheritage.pl/names/maria_k%C5%82opotowski, dostęp: 15.07.2023; M. J. Minakowski, *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, <http://www.sejm-wielki.pl/b/katyn.5634>, dostęp: 15.07.2023.

Opisując rodzinę Stefanii, trzeba dodać, że jej ciotka, Apolonia z Freytagów⁷, siostra Antoniego i Lucjana, wyszła za Stanisława Ponikowskiego – urzędnika Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Relacje między Stefanią a wujostwem mogły być dość zażyłe zważywszy, że miejscem jej nauki i zamieszkania Ponikowskich były Siedlce. Apolonia i Stanisław są bardziej znani jako rodzice Antoniego Ponikowskiego (1878–1949) inżyniera budowlanego, działacza niepodległościowego, członka Ligi Narodowej, ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, premiera i senatora w okresie międzywojennym⁸. Stefania prawdopodobnie przez jakiś czas pobierała nauki na pensji Wandy Wierzchlejskiej w Koninie⁹. Jednak w Siedlcach ukończyła gimnazjum, najprawdopodobniej Gimnazjum Żeńskie Konstancji Zembrzuckiej. Wybór miejsca jej nauki na pewno nie był przypadkowy, ale dziś nie wiadomo, czy i ewentualnie, w jakim zakresie Stefania czerpała pomoc od Ponikowskich. Nic nie wiadomo na temat jej aktywności społecznej i politycznej w Siedlcach, choć tamtejsze środowisko młodzieży szkolnej już prowadziło działalność konspiracyjną zanim Stefania rozpoczęła naukę w gimnazjum.

- 7 Apolonia Ponikowska (1850–1931) była córką Karola Freytaga i jego drugiej żony Marii z Kozłowskich vel Kotowskich; Kielakowie.com, <https://kielakowie.com/get-person.php?personID=185310&tree=tree381>, dostęp: 15.07.2023
- 8 M. Faryś, *Pierwszy gabinet Antoniego Ponikowskiego, 19 września 1921 – 5 marca 1922*, w: *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. tenże, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011, s. 91–100; M. Faryś, *Drugi gabinet Antoniego Ponikowskiego, 10 marca – 6 czerwca 1922*, w: *Od Moraczewskiego do Składkowskiego*, s. 101–110; W. Piasek, *Antoni Ponikowski (1878–1949)*, w: *Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, W. Piasek, Warszawa 2023, s. 493–495; S. Konarski, *Ponikowski Antoni (1878–1949)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, z. 114, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 498–501; S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938, t. 1, s. 588. Ministrem był już w rządach Rady Regencyjnej, a od 27 lutego do 4 kwietnia 1918 r. tymczasowym premierem, zob. liczne dokumenty, w: *O niepodległą i granice. Protokoły posiedzeń rządów Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego 1917–1918*, cz. 1–2, red. M. Jabłonowski, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, G. Sołtysiak, Warszawa 2019–2020; J. Durka, *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011, s. 60–63.
- 9 Świadczy o tym wpis Wandy Wierzchlejskiej w pamiętniku Stefanii Zakrzewskiej, bez daty, ale pomiędzy wpisami z 1892 i 1894 r. Zbiory rodzinne w posiadaniu Anny Majewskiej-Rau, Pamiętnik Stefanii Zakrzewskiej, b.p.

Analizując późniejsze zaangażowanie Stefanii, a także patriotyczne postawy ojca i stryja, można snuć domysły na temat jej kontaktów z nielegalnie działającymi młodymi polskimi patriotami w Siedlcach. Nic jednak na ten temat nie wspomniała, składając w latach trzydziestych wnioszek o Medal Niepodległości, a taka informacja mogła być dodatkowym argumentem, przemawiającym za przyznaniem jej odznaczenia¹⁰.

W 1897 r. Stefania wyszła za mąż za Ludwika Zakrzewskiego¹¹. Nie wiadomo co robiła od czasu ukończenia gimnazjum do zamążpójścia, ale najprawdopodobniej zamieszkała z rodzicami i być może podjęła jakąś pracę zarobkową. W końcu XIX w. ukończenie gimnazjum dawało młodej dziewczynie możliwości realizowania się w zawodzie guwernantki, pielęgniarki, czy urzędniczki niższego szczebla. Mąż Stefanii był początkowo pisarzem gminnym w Grodźcu. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Wiadomo o tym, bo jego dziadkowi, Hipolitowi Zakrzewskiemu, w akcie małżeństwa z Franciszką z Sampołińskich, zawartemu 2 lutego 1831 r. wpisano, że jest szlachetnie urodzony i że jest kucharzem. Dziadek był pewnie kucharzem dworskim, tak jak jego syn, Józef, czyli ojciec Ludwika. Wiadomo, że Józef Zakrzewski pracował w Osięcinach u hr. Józefa Skarbka. W tym samym dworze służyła jego żona, czyli matka Ludwika, Rozalia ze Sławińskich, która pełniła funkcję gospodyni. Można powiedzieć, że Ludwik wyłamał się z tej rodzinnej tradycji zawodu kucharza, zostając urzędnikiem i niewątpliwie odnotował sukces ekonomiczny, inwestując w nieruchomości w Kaliszu¹², który na przełomie XIX i XX w. przeżywał okres intensywnego rozwoju gospodarczego. Miasto znajdowało się pod zaborem rosyjskim, ale w pobliżu granicy z Cesarstwem Niemieckim. W Kaliszu otwierano coraz więcej przedsiębiorstw, których właściciele korzystali m.in. z powstania transgranicznej linii kolejowej i połączenia jej z powstałą kilka lat później

10 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933 r., b.p.

11 Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Tuliszków, sygn. 40, Akt małżeństwa Ludwika Zakrzewskiego, syna Józefa i Rozalii z domu Sławińskiej i Stefanii Freytag, córki Antoniego i Julianny Kłopotowskiej – wpis 52/1897.

12 J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich*, s. 386.

koleją warszawsko-kaliską¹³. Obok ludności polskiej w mieście była liczna i przedsiębiorcza mniejszość żydowska, bardzo aktywna gospodarczo mniejszość niemiecka, a ze względu na obecność wojska i carskiej administracji osiedlała się też ludność rosyjska. Kalisz stał się miastem wielokulturowym z dobrymi perspektywami na dalszy rozwój¹⁴. Inwestowanie w nieruchomości stało się zyskowne¹⁵.

W 1910 r. Ludwik Zakrzewski do spółki z grupą inwestorów zakupił nieruchomość przy ul. Poprzeczno-Dobrzeckiej 2 (później ul. Poznańska 2), ale do grudnia tego roku większość kupujących została spłacona. Co prawda Zakrzewski uczestniczył jeszcze w kilku innych podobnych przedsięwzięciach, z których ciekawy jest udział w spółce inwestycyjnej z Edmundem Sikorskim i kooperacji ze spółką W. Heimana w celu wytyczenia prywatnej ulicy o szerokości około 12 m. i długości 660 m., zbudowania jej infrastruktury (kanalizacji deszczowej, wybrukowaniu, oświetleniu, zbudowaniu chodników, a nawet obsadzeniu drzewami), a następnie sprzedaży z zyskiem atrakcyjnych działek budowlanych. Dla rodziny Zakrzewskich najważniejszy okazał się jednak zakup nieruchomości przy ul. Poprzeczno-Dobrzeckiej 2. Później, na całe lata, jej właścicielami byli: Zakrzewski (po nim jego żona – Stefania) i Szlama Gelb¹⁶. Posesja miała układ narożnikowy, leżała na dawnych terenach folwarku Dobrzec Mały,

13 B. Jarosz, M. Płociennik, *130 lat kolei w Ostrowie 1875–2005*, Ostrow Wielkopolski 2005, s. 31.

14 S. Przygodzki, *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012, s. 14–16, 30–36, 70–77, 108–109.

15 Szerzej na temat rozwoju miasta pod tym względem: M. Górzyński, *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX–XX wieku*, rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem B. Arciszewskiej, Instytut Historii Sztuki Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019 [maszynopis], s. 390–391, 496–500.

16 Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej APKal), Akta miasta Kalisza, sygn. 1951, Lista nabywców posesji, k. 1. Ponadto Ludwik Zakrzewski 24 marca 1911 r. nabył do spółki ze Stanisławem Kubiczkiem, Wincentym Młynarskim, Edmundem Sikorskim i Władysławem Szyszczyńskim posesję przy ulicy Granicznej, żeby po roku sprzedać ją z zyskiem, zob. tamże, Akta miasta Kalisza, sygn. 1074, Lista nabywców posesji, k. 2. Dnia 23 listopada 1911 r. zakupił jeszcze sąsiednią posesję w stosunku do Poznańskiej 2, ale tę 4 marca 1913 r. obaj odstąpili Wandzie i Emilowi Peikertom; zob. tamże, sygn. 1953, Lista nabywców posesji, k. 2; Na temat spółki z Sikorskim i budowy prywatnej ulicy: M. Górzyński, *Miasto, społeczeństwo, przyszłość*, s. 565.

który należał kiedyś do Józefa Krajewskiego¹⁷ (w 1906 r. Dobrzec Mały przyłączono do Kalisza¹⁸). Na terenie posesji znajdowały się dwa budynki fabryczne, dom mieszkalny i oficyna. Ponieważ Ludwik Zakrzewski zmarł 9 listopada 1923 r.¹⁹, to po nim zarządzanie posesją na spółkę z Gelbem przejęła Stefania. Dziś trudno ustalić, jakie zakłady fabryczne mieściły się w budynkach Zakrzewskiego do lat dwudziestych. Mogły znajdować się w nich małe przedsiębiorstwa przemysłu lekkiego. Na początku XX w. w Kaliszu i okolicach powstawały zakłady hafciarsko-koronkarskie, np. w wydawanym lokalnie „Kalendarzu na rok 1907” w Dobrzecu Małym zlokalizowano fabrykę haftów Weyer Braendii „Helvetia”²⁰. W Kalendarzu Kaliskim na 1914 r. informowano, że fabryki hafciarsko-koronkarskie stały się główną siłą „ruchu przemysłowo-fabrycznego” miasta. Istniały wtedy 62 fabryki hafciarskie i 8 koronkarskich²¹. Znajdowały się głównie na przedmieściach Kalisza, które w 1914 r. nie uległy zniszczeniom. W czasie wojny brakowało jednak surowców oraz części maszyn wywiezionych przez Niemców, a także energii elektrycznej. Zakłady te, przynajmniej do 1919 r., były zamknięte²². Wiadomo też, że w drugiej połowie lat dwudziestych XX w., na skutek zastoju w przemyśle, jeden z budynków fabrycznych Zakrzewskiej i Gelba postanowiono przerobić na budynek mieszkalny²³. W 1930 r. na terenie

17 APKal, Akta miasta Kalisza, sygn. 1951, Pismo Prezydenta Miasta do Starostwa Kaliskiego z 14 marca 1929, k. 58.

18 XXV rys historyczny Towarzystwa Kredytowego miasta Kalisza. Wydanie jubileuszowe (1886–1911), oprac. A. Parczewski, Kalisz b.d.w., s. 44.

19 Zgon, „Gazeta Kaliska”, nr 258, 11 listopada 1923, s. 3.

20 Na Szkołę Rzemiosł. Kalendarz na rok 1907, Kalisz 1907, s. 85; Na zgłiszczach Kalisza: ku wiecznej pamiętce pogromu teutońskiego dokonanego przez Prusaków w sierpniu 1914 r., opracował naoczny świadek W. Z. [Zawadzki W.] – Warszawa: Druk. Bronisława Tomczyka, Elekoralna 19, 1914, w: R. Bieniecki, B. Celer, Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór), Kalisz 1914, s. 346. Autor zaznaczył tam, że przed pierwszą wojną światową Kalisz pod względem przemysłowym rozwinał się w kierunku wyrobów hafciarsko-koronkarskich, a właściciele fabryk mieli uprzedzić Niemców, że maszyny do ich zakładów zostały sprowadzone z Niemiec i nie zostały dotąd spłacone. To miało uchronić je od spalenia przez okupantów. Ci mieli tak zrobić, żeby nie narażać dostawców niemieckich na straty.

21 Kalendarz Kaliski na rok 1914, Kalisz 1914, s. 54.

22 A. Pakentreger, Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1919, Warszawa 1988, s. 24–25.

23 APKal, Akta miasta Kalisza, sygn. 1951; Pismo Stefanii Zakrzewskiej i Szlamy Gelba do Wydziału Inspekcyjno-Budowlanego przy Magistracie miasta Kalisza z dnia 18 lutego 1926, k. 28; tamże, Plan posesji z dnia 10 grudnia 1929, k. 64.

posesji Fiszel Traube otworzył fabrykę mydła toaletowego²⁴. Rok później Jakób Ader uruchomił fabrykę koronek²⁵. W tym czasie znajdowała się tam również Fabryka Manufaktury Hafciarskiej Wiśniewski, Markowski i Heber²⁶. Z kolei w 1934 r. powstała Fabryka Koronek „Fortuna”, której właścicielami byli Bernard Weinberg i Nachman Flakowicz. Właściciele tych małych zakładów dzierżawili pomieszczenia w budynkach Zakrzewskiej i Gelba²⁷. Nieruchomość musiała zapewniać Zakrzewskim wystarczające dochody, gdyż Ludwik zrezygnował z pracy urzędnika, a w różnych dokumentach dotyczących jego zawodu wpisywano formułę „właściciel nieruchomości” lub „obywatel miejski”²⁸.

Małżeństwo posiadało dwójkę dzieci: Stefana i Janinę. Oboje urodzili się jeszcze w Grodźcu. Stefan 14 września 1898 r., a Janina 24 sierpnia 1901 r.²⁹ Przeprowadzka do Kalisza nastąpiła pewnie po zakupie nieruchomości, dotąd jednak nie udało się ustalić konkretnej daty. Wszystko wskazuje na to, że po założeniu rodziny Stefania nie pracowała zawodowo, zajmując się prowadzeniem domu, wychowaniem i edukacją dzieci, które w czasie rozpoczęcia I wojny światowej były w wieku szkolnym. Najprawdopodobniej dopiero wybuch wojny spowodował, że zaangażowała się w pracę społeczną, próbując pomóc mieszkańcom miasta, którzy niemal z dnia na dzień znaleźli się w dramatycznej sytuacji. Zniszczenie Kalisza w sierpniu 1914 r. przez wojska niemieckie było dla kaliszan katastrofą. Jeden ze świadków wydarzeń tak to opisywał:

Miasto, co podług jednodniowego spisu ludności w r. 1887 liczyło mieszkańców 23 000 i w ciągu ostatnich lat dziesiątków wzrosło do 75 000 dusz

- 24 Tamże, Plan fabryki mydła toaletowego z dnia 12 maja 1930, k. 69–70; tamże, Protokół oględzin fabryki mydła toaletowego z dnia 21 maja 1930, k. 72.
- 25 Tamże, Protokół Komisji lotnej z dnia 5 lutego 1932, k. 114.
- 26 Tamże, Plan budynku, k. 112.
- 27 Tamże, Pismo Prezydenta miasta Kalisza do Starostwa Powiatowego w Kaliszu z dnia 5 listopada 1934, k. 162.
- 28 Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie (dalej: ASGH), Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH, Album Janiny Zakrzewskiej w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie, k. 4; WBH, KAPiO, Zakrzewski Stefan, sygn. AP 6118, Lista personalna z dnia 15 października 1919, b.p.; tamże, Stan służby Stefana Zakrzewskiego, b.p.
- 29 J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich*, s. 385, 391.

przeszło³⁰, przedstawia dzisiaj pustkę, ruinę; z miasta ludnego, zamożnego, pełnego życia i ruchu, pięść krzyżacka XX wieku uczyniła cmentarz, na którym widnieją pomniki niedawnej przeszłości w postaci części rozwalonych gmachów i gruzów, częścią opustoszałych, milczących domów, co swą straszną martwością, tak pełną głuchej boleści, mówić długo będą o swej tragedii dziejowej; co więcej z nich ciszą grobową żałośliwie skarżyć się będą i płakać nad tą grozą straszną, która przeszła nad nimi i skargą swą cichą, lecz tak bardzo wymowną, rwać będą w kawały serca tych wszystkich, co dziś będąc wygnańcami tego cmentarza, kiedyś może nieznadługo staną wśród niego i jak ów legendarny prorok Jeremiasz na gruzach Jerozolimy, zapłaczą wraz z tymi drogimi dla nas pomnikami³¹.

Wydarzenia te musiały wywrzeć wielki wpływ na Stefanię Zakrzewską, bo właśnie od tego czasu jej udział w różnych inicjatywach, mających na celu pomoc socjalną, znajduje potwierdzenie w archiwaliach i literaturze wspomnieniowej. Należy dodać, że na skutek ogromnych zniszczeń została zawieszona nauka w szkołach Kalisza w roku szkolnym 1914/1915. Dzieci Zakrzewskich pozostały w domu. Dopiero od kolejnego roku szkolnego wysłali syna do gimnazjum w Wieluniu, a córkę na pensję w Kaliszu, ponieważ wznowiono jej działalność.

W zniszczonym Kaliszu pojawiła się ogromna potrzeba organizowania pomocy społecznej. Mieszkańcy mieli w tym zakresie już pewne doświadczenia. Do wybuchu wojny działało pręźnie Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności oraz inne organizacje³². Teraz, w warunkach okupacji niemieckiej, powstały nowe organizacje. Stefania w swoim życiorysie podała informację,

30 Dane te są zawyżone, ale rzeczywiście w ciągu kilkudziesięciu lat nastąpił znaczny wzrost liczby ludności. W monografii miasta odnajdujemy informację, że w 1885 r. liczba ludności ogółem w Kaliszu wynosiła 19 520, w 1890 r. – 21 632, a w 1913 r. – 65 400; J. Janczak, *Stosunki ludnościowe*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 332. Trzeba jednak uwzględnić, że w 1906 r. miasto znacznie zwiększyło swój obszar, ze 170 hektarów do 605 hektarów. Według informacji Janiny Zakrzewskiej w 1913 r. liczba ludności Kalisza wynosiła 60 550; J. Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*, s. 13.

31 *Na zgłiszczach Kalisza*, s. 349.

32 A. Tomaszewicz, *Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1979–1914)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 5 (2006) nr 2, s. 105–142; tenże, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010, s. 101–224; M. Król, *Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe w guberni kaliskiej do 1914 roku*, Łódź 2016, s. 356–368.

że od stycznia 1915 r. zaangażowała się w działalność dobroczynną w Radzie Opiekuńczej³³. Wiadomo, że w 1915 r. w Kaliszu działał Komitet Obywatelski, jako oddział Poznańskiego Komitetu Centralnego. Natomiast Rada Opiekuńcza uformowała się dopiero w styczniu 1916 r., po utworzeniu Rady Głównej Opiekuńczej (RGO), i ściśle współpracowała z Komitetem Obywatelskim w Kaliszu. Niosąc pomoc mieszkańcom miasta i okolic, zorganizowano trzy tanie kuchnie, które wydawały dziennie nawet siedem tysięcy obiadów. Utworzono ochronki, zapewniające opiekę dla około tysiąca dzieci. Pomagano w zdobyciu odzieży i lekarstw³⁴. Z czasem instytucje Centralnego Komitetu Obywatelskiego i lokalne komitety obywatelskie były zastępowane przez instytucje RGO³⁵. Najprawdopodobniej więc Zakrzewska, pisząc w życiorysie o tym etapie swojej aktywności, połączyła ze sobą te organizacje, podając nazwę tej najdłuższej działającej, bo aż do zakończenia działań wojennych.

Potrzeba pracy społecznej w Kaliszu była ogromna. Według ustaleń Małgorzaty Przeniosło w samym tylko 1918 r. dwie jadłodajnie na terenie miasta Kalisza wydały bezpłatnie 164 845 porcji zupy. W tymże roku Rada Opiekuńcza w Kaliszu udzieliła zapomóg 1385 osobom na kwotę 29962 marek. Niosąc pomoc najmłodszym, z powodzeniem organizowano kwesty „Ratujcie Dzieci”, a ochronki i żłobki pod auspicjami RGO działały w Kaliszu i okolicach także

- 33 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933 r., b.p.; tamże, Kwestionariusz Biura Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości dla otrzymania legitymacji, upoważniającej do zniżki kolejowej z dnia 24 marca 1934, b.p.
- 34 W. Rusiński, *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983, s. 82; H. Wrotkowski, *Kalisz w latach I wojny światowej 1914–1918*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 530; H. Wrotkowski, *Spółeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski”, 3 (1970) s. 165–215; *Kalisz 1914–1918 – rys historyczny*, w: *Inwentarz Zespołu Akt Naczelnik Powiatu Kaliskiego [Deutscher Kreischeft in Kalisch] 1914–1918 [1919]*, oprac. E. Pietrzak, Kalisz 2014, s. 20.
- 35 E. Kołodziej, *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018, s. 109, 124; S. Dzierzbicki, *Pamiętnik lat wojny 1915–1918*, Warszawa 1983, s. 114; Ł. Faszczka, *Okoliczności powołania Rady Głównej Opiekuńczej*, „Białostockie Teki Historyczne”, 15 (2017) s. 141–158, DOI: 10.15290/bth.2017.15.07. Szerzej na temat działalności RGO: M. Przeniosło, *M. Przeniosło, Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*, Kielce 2018; M. Przeniosło, *Pomoc dzieciom w działalności Rady Głównej Opiekuńczej w latach 1915–1921*, Kielce 2017.

w czasie wojny polsko-sowieckiej. Na dzień 1 marca 1920 r. na terenie powiatu kaliskiego działały 22 ochronki przychodnie, pomagające 1260 dzieciom dziennie i 2 ochronki z internatami dla 50 dzieci³⁶.

W czerwcu 1916 r. Stefania Zakrzewska wstąpiła do Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego. Była to organizacja założona już w 1913 r. w Warszawie³⁷, a jej celem stało się niesienie pomocy moralnej i materialnej w walce o niepodległość Polski. Działalność Ligi była wymierzona przeciwko Rosji. Organizacja podlegała wpływowi Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych i współpracowała z Polską Organizacją Wojskową³⁸. Zakrzewska została wiceprzewodniczącą Ligi w Kaliszu³⁹.

W 1917 r., po internowaniu legionistów w Szczypiornie, jako liźanka pracowała konspiracyjnie przy Komitecie Opieki nad Jeńcami. Pod pseudonimem „Stella”, wraz z innymi członkiniami Ligi, dostarczała internowanym produkty żywnościowe, książki, przybory piśmiennicze oraz pomagała w prowadzeniu korespondencji⁴⁰.

Jej współpracowniczki, Alicja Maruszevska „Hanka” i Zofia Janiszewska „Boruta”, wspominały później tę działalność w następujący sposób:

36 Tamże, s. 205, 234, 248, 277.

37 J. Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001, s. 82–83.

38 Tamże, s. 137, 150;

39 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933 r., b.p.

40 Tamże; A. Tabaka, *Podziękowania legionistów dla kaliskiej Ligi Kobiet. List Mieczysława Naramowskiego (1889–1954) na tle pamiątek jeńców ze Szczypiorna*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 20 (2020) s. 100–116; H. Wrotkowski, *Spółczesność Kalisza w latach pierwszej wojny światowej*, s. 171–174; *Obóz w Szczypiornie – Albumik Stelli*, w: *Szczypiorno. Historia i współczesność*, <https://szczypiorno.info/oboz-w-szczypiornie-galeria-zdjec/nggallery/oboz-w-szczypiornie/albumik-stelli-takze-wpisy-wierszowane-legionistow-i-grafiki-jurka-krukowskiego-pazdziernik-grudzien-1917-r>, dostęp: 15.07.2023. Ponieważ potrzeby były bardzo duże, to do pomocy materialnej włączyły się oddziały Ligi Kobiet w innych miastach; *Sprawozdanie Sekcji Opieki nad Żołnierzami za lata 1917–1918*, w: *Liga Kobiet Pogotowia Wojennego w Piotrkowie. Sprawozdania z działalności w latach walk o niepodległość i granice 1914–1921*, oprac. T. Matuszak, A. Piasta, M. Hubka, Piotrków Trybunalski 2021, s. 101.

W akcji tej okazały niewiasty niezmierne oddanie dla sprawy, poświęcając jej cały czas wolny, te zaś, które nie miały żadnych zajęć zawodowych, przez szereg miesięcy pracowały od ranka do późnego wieczora. Pracowały sumiennie i wytrwale. Poza popularnymi w obozie „Baską” Świdnicką, „Milą” Laskowską, „Maryną” Sulecińską, „Stellą” Zakrzewską pracowały z całym poświęceniem M. Kulawiakówna, J. Szutkówna, W. Guranowska, M. i R. Chrabąszczewskie, J. Kinklówna i inne⁴¹.

Po latach komendant VIII Okręgu POW kpt. Jan Eugeniusz Łepkowski „Smulski” pisał:

Pani Zakrzewska Stefania podczas siedzenia b[yłych] legionistów w Szczypiornie, sprawnie i z wielkim oddaniem się sprawie, organizuje pomoc dla nich. Jest niejako ich opiekunką i matką zarazem, pomaga im uciekać z obozu, narażając się często władzom niemieckim. Praca jej w tym kierunku była bezinteresowna i ciężka w tamtych warunkach, jest godną całkowitego uznania⁴².

Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego współpracowała wtedy z RGO, której kaliski oddział pomagał w kontaktach jeńców z rodzinami⁴³.

Już po opuszczeniu Kalisza przez Niemców, 14 listopada 1918 r. z rozkazu władz Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, Stefania Zakrzewska objęła kierownictwo nad szpitalem wojskowym. Zarządzała nim do 1919 r.⁴⁴ Był to czas szczególny. 27 grudnia 1918 r. rozpoczęło się powstanie wielkopolskie. Chociaż walki

41 A. Maruszewska „Hanka”, Z. Janiszewska „Boruta”, *Opieka kaliskiej Ligi Kobiet nad Szczypiornem*, w: *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915. Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, Warszawa 2021, s. 354.

42 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Opinia komendanta VIII Okręgu POW, kpt. Jana Eugeniusza Łepkowskiego „Smulskiego” z dnia 13 marca 1933, b.p.

43 M. Przeniosło, M. Przeniosło, *Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*, s. 291.

44 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933, b.p.; tamże, Kwestionariusz Biura Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości dla otrzymania legitymacji, upoważniającej do znizki kolejowej z dnia 24 marca 1934, b.p.

nie objęły Kalisza, to mieszkańcy silnie wspierali dążenia powstańców. Kalisz, znajdujący się w tzw. Wielkopolsce zaprosniańskiej, stał się bezpośrednim zapleczem powstania. W mieście werbowano ochotników, a mieszkańcy organizowali pomoc materialną dla oddziałów powstańczych⁴⁵. Zakończenie powstania w lutym 1919 r. nie było kresem walk o granice niepodległej Rzeczypospolitej. Aktualne stało się przyłączenie Górnego Śląska do państwa polskiego, a w 1920 r. ważyły się losy Rzeczypospolitej podczas wojny polsko-sowieckiej, gdyż latem Armia Czerwona wkroczyła do centrum Polski i w sierpniu doszło do decydującej bitwy warszawskiej. Pomoc niesiona żołnierzom na zapleczu frontu okazała się niezwykle istotna⁴⁶.

W 1919 r. Stefania Zakrzewska została członkinią oddziału Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza Polskiego i przewodniczącą świetlic żołnierskich (wtedy określano je gospodami żołnierskimi). Świetlice spełniały ważną funkcję socjalną. Żołnierze znajdowali w nich chwile wytchnienia i posiłek. Te organizowane w wielu miastach jadalnie, prowadzone przez Polski Biały Krzyż i wiele współpracujących z nim organizacji społecznych, cieszyły się dużą popularnością wśród żołnierzy⁴⁷. Jedną z takich żołnierskich świetlic Zakrzewska utworzyła na początku 1919 r. przy 29. Pułku Strzelców Kaniowskich, zaopatrując w żywność oddziały wysyłane na front. Prowadziła ją do 1920 r. W lutym 1919 r. zorganizowała kolejną świetlicę żołnierską dla 2. Pułku Ułanów, a następnie dla 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich. Prowadząc te świetlice, łączyła działalność kilku organizacji pomocowych. Wiadomo, że w 1919 r. rozpoczęła pracę

45 J. Pietrzak, *Powstańczy Ostrów w powstańczej Wielkopolsce 1918–1919*, Ostrów Wielkopolski 2019, s. 80–86, 140–149; H. Wrotkowski, *Na granicy dwóch zaborów – związki Kalisza z Powstaniem Wielkopolskim*, w: *Udział społeczeństwa ziemi kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim*, red. A. Czubiński, Kalisz 1978, s. 65–72.

46 H. Lisiak, *Spółeczeństwo województwa łódzkiego wobec zagrożenia Państwa w roku 1920*, „Zeszyty Naukowe” [Wyższej Szkoły Handlu i Usług w Poznaniu], 24 (2012) s. 129–143. Na temat pomocy mieszkańców Kalisza dla Górnoszlązaków wzmiankują: M. Cygański, K. Przesmycki, *Udział Łodzi w walce o przyłączenie Górnego Śląska do Polski w latach plebiscytu i powstań śląskich*, w: *Udział ziem dorzecza górnej Prosy w plebiscycie i powstaniach śląskich*, Opole-Wieluń 1971, s. 100.

47 E. J. Kryńska, *Polski Biały Krzyż (1918–1961)*, Białystok 2012, s. 82–83; W. Jarno, *Zaciąg do armii ochotniczej w Okręgu Generalnym Wojska Polskiego nr IV Łódź latem 1920 roku*, „Roczniki Humanistyczne”, 68 (2020) z. 2, s. 167, DOI:10.18290/rh20682-9.

w Polskim Towarzystwie Czerwonego Krzyża, a później została jego dożywotnim członkiem. Prowadzenie przez nią świetlic wiązało się z dużym wysiłkiem organizacyjnym i konieczna była współpraca wielu instytucji.

W 1920 r. Zakrzewska założyła też Koło Polek w Kaliszu, które zajmowało się opieką nad zdrowymi żołnierzami. Należała do kobiet rozpoznawalnych i docenianych za społeczną aktywność. Znalazło to potwierdzenie po zakończeniu działań wojennych. W latach trzydziestych XX w. była członkinią zarządu Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w Kaliszu i zarządu Towarzystwa Pomocy Bezrobotnym. Weszła też w skład Komitetu Wykonawczego budowy Pomnika Legionistów w Szczypiornie. Została członkiem honorowym Towarzystwa Wioślarek, a także Akademickiego Koła Kaliszan. Za rozległą działalność społeczną i niepodległościową dwukrotnie ją odznaczono: w dniu 28 maja 1929 r. otrzymała Krzyż Legionowy, a 16 marca 1933 r. – Medal Niepodległości⁴⁸. Wiadomo też, że w 1936 r. była członkinią Rodziny Wojskowej, w której udzielała się w sekcji przysposobienia obrony kraju⁴⁹.

Postawa matki, ale i przekonania wspomnianych tu innych członków rodziny, rzutowały na wybory dwójki jej dzieci. Syn, Stefan Zakrzewski, wstąpił do Legionów Polskich, a następnie do Wojska Polskiego; walczył w wojnie polsko-sowieckiej, a później wybrał drogę zawodowego żołnierza. Jego kariera niewątpliwie musiała napawać matkę dumą, skoro jej jedyny syn żył według ideałów, które przyświecały rodzinie od pokoleń⁵⁰.

48 WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933, Kwestionariusz Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości z 1933, b.p.; tamże, Kwestionariusz Biura Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości dla otrzymania legitymacji, upoważniającej do zniżki kolejowej z dnia 24 marca 1934, b.p.; 1927 czerwiec 26, Kalisz – Akt erekcyjny pomnika legionistów w Szczypiornie, w: *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku*, wybór i oprac. G. Waliś, Kalisz 2017, s. 248–249; 1927 sierpień 9, Kalisz – „Gazeta Kaliska”: relacja z odsłonięcia pomnika legionistów w Szczypiornie, w: *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych*, s. 356; *Poznajmy obywateli zasłużonych*, „Świat Zasłużonych”, 2 (1934) s. 29; P. Dobrowolski, *Świetlice żołnierskie – rola i zadania w systemie wychowawczym żołnierzy (1918–1939)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 10 (2018) s. 147–157, DOI: 10.18778/0208-6050.101.10.

49 *Z walnego zebrania R. W.*, „Echo Kaliskie Ilustrowane”, 97 (1936) s. 8.

50 Jego życiorys został szczegółowo przedstawiony w artykule: J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich*, s. 385–396.

Córka, Janina Zakrzewska, w 1909 r. zdała do wstępnej klasy kaliskiej Szkoły Handlowej. Od trzeciej klasy kontynuowała naukę w siedmioklasowej szkole z pensjonatem Wandy Motylewskiej w Kaliszu⁵¹. 24 lutego 1912 r. otrzymała od matki wpis do pamiętnika, który ta kiedyś otrzymała od Wandy Wierchlejskiej:

Umiejętność życia zasadza się na tym, aby zadowalać się stanowiskiem, na jakim los nas postawił i starać się być, o ile tylko można, na nim jak najwięcej użyteczną⁵².

Przesłane przez matkę motto towarzyszyło Janinie w kolejnych latach życia.

W 1914 r. otrzymała promocję do klasy piątej, ale z powodu zniszczenia Kalisza w roku szkolnym 1914/1915 wszystkie szkoły w mieście były nieczynne. W związku z tym naukę w klasie piątej rozpoczęła dopiero w roku szkolnym 1915/1916, też na pensji Wandy Motylewskiej. Tutaj rozpoczęła swoją działalność społeczną i patriotyczną. W październiku 1915 r. wstąpiła do Polskiej Organizacji Skautowej⁵³. Była członkinią pierwszego zastępu skautek w Kaliszu. Zastęp został zorganizowany przez Annę Kolską, Eugenię Sztarkównę i Irenę Tomaszewską. Z uczennicami kaliskiej szkoły współpracował instruktor Polskiej Organizacji Wojskowej na Okręg Kaliski, por. Jan Opieliński „Wojsznar” „Zdanowicz”. Organizował on spotkania konspiracyjne, w których uczestniczką była również Janina. Dziewczyny stanowiły kadrę powstającej I Żeńskiej Drużyny Skautowej im. Emilii Plater w Kaliszu, którą początkowo prowadziła Alicja Michalska⁵⁴. Na początku 1916 r. Janina była zastępową, a później

51 ASGH, Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH, Życiorys z dnia 15 września 1921, k. 3. Od 1908 r. Szkoła Handlowa była szkołą koedukacyjną, zob. W. Rusiński, *Kalisz. Zarys dziejów*, s. 70.

52 Zbiory rodzinne w posiadaniu Anny Majewskiej-Rau. Pamiętnik Janiny Zakrzewskiej z 1912, b.p.

53 ASGH, Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH, Życiorys z dnia 15 września 1921, k. 3; WBH, KAPiO, Zakrzewska Janina, Odrzuc. 25 czerwca 1938, Wniosek do Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości [1937–1938], b.p.

54 J. Maciejewski, *Z dziejów harcerstwa kaliskiego (1911/12–1939)*, Kalisz 1998, s. 23. Zob. też: I. Bożyk, „Wzór żołnierza i obywatela” – Jan Opieliński, „Wojsznar”, „Zdanowicz” (1892–1918), „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 18 (2017) nr 3, s. 125–140.

plutonową⁵⁵. Pracowała w tajnej poczcie, a jej zadaniem było roznoszenie korespondencji do rodzin legionistów oraz uświadamianie koleżanek w duchu narodowym⁵⁶. W konspiracji używała pseudonimu „Zdanowiczówna”, czyli przedstawiano ją jako osobę spokrewnioną z Janem Opielińskim „Zdanowiczem”. W 1916 r. jej bezpośrednim przełożonym został Stanisław Wróblewski, a później Feliks Matawowski⁵⁷. W listopadzie 1916 r. Polska Organizacja Skautowa połączyła się ze Związkiem Harcerstwa Polskiego. W 1917 r., tak jak matka, brała udział w pracach Komitetu Pomocy Legionistom w Szczypiornie i w pracach Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego⁵⁸.

Działalność społeczna i patriotyczna bardzo pochłonęła Janinę Zakrzewską i miała niewątpliwy wpływ na jej edukację, którą być może wtedy na jakiś czas przerwała. W zachowanych życiorysach brakuje na ten temat dokładnych dat i informacji. W 1918 r. powinna skończyć siódmą klasę na pensji Wandy Motylewskiej w Kaliszu. Tymczasem aby zdać maturę wyjechała do Warszawy, i tam po zaliczeniu egzaminu rozpoczęła edukację w siódmej klasie Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi. Egzamin dojrzałości zdała dopiero 25 maja 1920 r. Wakacje spędziła w Kaliszu, gdzie od sierpnia do października pracowała jako praktykantka w Szpitalu Wojskowym i w świetlicach żołnierskich Polskiego Białego Krzyża. Pomagała matce⁵⁹.

Wybierając dalszą drogę życiową, postawiła na edukację. Na początku roku akademickiego 1920/1921 przyjęto ją na Wydział Inżynierii Lądowej Politechniki Warszawskiej. Zaliczyła tam pierwszy semestr, lecz na początku drugiego

55 WBH, KAPiO, Zakrzewska Janina, Odrzuc. 25 czerwca 1938, Zeznanie dotyczące służby w POS z dnia 18 grudnia 1937, b.p.

56 M. Rychterówna, *Poczta listów prywatnych (wrzesień 1915 – sierpień 1916)*, w: *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915. Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, Warszawa 2021, s. 373.

57 WBH, KAPiO, Zakrzewska Janina, Odrzuc. 25 czerwca 1938, Zeznanie dotyczące służby w POS z dnia 18 grudnia 1937, b.p.

58 Tamże, Wniosek do Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości [1937–1938], b.p.

59 ASGH, Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH, Życiorys z dnia 15 września 1921, k. 3; WBH, KAPiO, Zakrzewska Janina, Odrzuc. 25 czerwca 1938, Wniosek do Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości [1937–1938], b.p.; tamże, Zaświadczenie dr. Mieczysława Trzeciaka z dnia 22 grudnia 1937, b.p.

musiała przerwać studia ze względu na chorobę oczu⁶⁰. Oficjalnie zrezygnowała z nauki 13 maja 1921 r.⁶¹ Od października tegoż roku rozpoczęła studia w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W latach 1921–1924 zaliczyła sześć semestrów. 29 września 1923 r. zdała egzamin ogólny, a 28 czerwca 1924 r. egzamin dyplomowy. Dyplom ukończenia mogła jednak uzyskać dopiero po napisaniu pracy dyplomowej, uzyskaniu pozytywnych recenzji i przyjęciu przez Senat uczelni⁶². Pracę zatytułowaną „Odbudowa miasta Kalisza po wojnie” pisała przez kolejnych kilka lat. Rozpoczęła ją na seminarium u profesora Konstantego Krzeczковского, wybitnego znawcy polityki społecznej.

Od 1925 r. pracowała już jednak jako urzędniczka w Zarządzie Miejskim w Kaliszu na stanowisku kontrolera rachunkowego. Praca zawodowa pomogła jej zapewne w zebraniu materiału źródłowego do rozpoczętej pracy dyplomowej, ale jednocześnie wydłużała czas realizacji. Janina oddała pracę do oceny dopiero w 1932 r. Efekt wyraźnie spełniał oczekiwania profesora Krzeczковского, który stwierdził, że opracowanie zostało wykonane samodzielnie i sumiennie. Pisał, że autorka bardzo pracowicie zebrała materiał, niemal zawsze docierając do źródła. Jej dzieło to jednak głównie opis i sprawozdanie z działań związanych z odbudową Kalisza. Jako wadę wskazywał zbyt małą analizę danych i mało krytyczne do nich podejście. W konkluzji napisał: „Dyplom przyznać. Sądzę, że praca nadaje się nawet do druku”⁶³. Nie widział jednak możliwości pójścia przez Janinę drogą naukową, tłumacząc, że jest ona osobą chorowitą⁶⁴. Jeden z recenzentów ocenił jej pracę jako słabą, drugi jako dobrą. We wniosku obaj zaznaczyli, że dyplom należy przyznać⁶⁵. W dniu 24 stycznia 1933 r. Senat

60 ASGH, Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH, Życiorys z dnia 15 września 1921, k. 3.

61 Tamże, Album Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, k. 4.

62 Tamże, Świadek Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie z dnia 29 listopada 1928, k. 16.

63 Tamże, Ocena pracy z dnia 2 grudnia 1932 r., k. 7–8.

64 Tamże, Dodatkowy kwestionariusz przy ocenie pracy dyplomowej z dnia 9 grudnia 1932, k. 9.

65 Tamże, Oceny pracy dyplomowej (nazwiska recenzentów nieczytelne) z dni 12 grudnia 1932 i 5 stycznia 1933, k. 10–13.

uczelni przyznał Janinie Zakrzewskiej dyplom zawodowy Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie⁶⁶.

Przez kolejne lata mieszkała z matką i długo nie zakładała rodziny. W 1934 r. obie kobiety przeżyły tragedię związaną z chorobą nowotworową, a następnie śmiercią Stefana Zakrzewskiego, syna Stefanii i brata Janiny⁶⁷.

W 1936 r. Kaliski Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wydał pracę dyplomową Janiny Zakrzewskiej pod nieco zmienionym tytułem *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*. W książce opisała działania związane z odbudową miasta do 1931 r. Był to trzeci tom wydawanej wówczas serii publikacji książkowych „Biblioteka Kaliska”⁶⁸. W kolejnym roku Janina weszła w skład Komitetu Wykonawczego obchodów 25-lecia Harcerstwa Kaliskiego⁶⁹.

Niestety informacje dotyczące życia obu kobiet w następnych latach są bardzo skromne. Dotąd nic nie wiadomo, co się z nimi działo w czasie II wojny światowej. Z przekazu rodzinnego wiadomo natomiast, że dopiero po wojnie Janina wyszła za mąż za Jana Wojciszewskiego, urodzonego 24 maja 1899 r., który z zawodu był nauczycielem po ukończonym seminarium nauczycielskim. Oboje znali się od wielu lat. Jan Wojciszewski w 1917 r. jako członek Polskiej Organizacji Wojskowej został komendantem poczty obwodowej w Kaliszu. Był to więc czas, kiedy Janina pracowała jako kurierka w konspiracji przy roznoszeniu poczty legionistów internowanych w Szczypiornie. Z zachowanych dokumentów wynika, że przełożeni wysoko oceniali pracę Wojciszewskiego. Był energiczny i uczynny. Pracował z poświęceniem dla organizacji, a gdy brakowało kurierów, osobiście wypełniał ich obowiązki. W 1918 r. brał udział w zrywaniu niemieckich połączeń telefonicznych w Szczypiornie, co było, zważywszy na wzmocnione posterunki w obozie, zadaniem niebezpiecznym. Brał też udział w rozbrajaniu Niemców w listopadzie 1918 r. Po zakończeniu I wojny światowej pracował jako nauczyciel. Według tradycji rodzinnej brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej, ale nie odnaleziono na to potwierdzenia w dokumen-

66 Tamże, Odpis dyplomu Janiny Zakrzewskiej, k. 18.

67 J. Durka, *Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich*, s. 391.

68 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1935 r.*, s. 10; H. Rabiega, *60 lat krajoznawstwa w Kaliszu 1908–1968*, Kalisz 1968, s. 90.

69 J. Maciejewski, *Z dziejów harcerstwa kaliskiego*, s. 154.

tach wojskowych. W okresie międzywojennym działał w Związku Strzeleckim. W latach trzydziestych XX w. pracował jako urzędnik bankowy i nauczyciel w miejskiej szkole zawodowej. Następnie wyjechał do Kutna, gdzie był nauczycielem w Szkole Ogrodniczej, a później kierownikiem Spółdzielni Mleczarskiej. W 1948 r. powrócił do Kalisza i pracował jak urzędnik miejski⁷⁰. Z zachowanych listów Jana do Janiny, która w 1967 r. przebywała w sanatorium, można wnioskować o wielkiej opiekuńczości męża w stosunku do leczącej się żony⁷¹.

Stefania Zakrzewska zmarła 16 września 1964 r., natomiast Janina 12 lipca 1973 r. Jan Wojciszewski przeżył żonę zaledwie o kilka miesięcy i zmarł 10 października 1973 r. Wszyscy są pochowani w rodzinnym grobowcu na Cmentarzu Miejskim w Kaliszu⁷².

Stefania i Janina były mieszkankami Kalisza, które w okresie I wojny światowej i podczas walk o granice Polski niosły pomoc ludności miasta i żołnierzom, najpierw legionistom internowanym w Szczypiornie, następnie oddziałom walczącym w wojnie polsko-sowieckiej, a później włączyły się w działalność społeczną w niepodległej ojczyźnie. Przykład aktywności społecznej i patriotycznej obu kobiet wskazuje też na praktyczną stronę funkcjonowania polskich organizacji pomocowych w tamtym czasie i na to, że jeśli nawet zmieniały się okoliczności i dochodziło do zmian organizacyjnych w tych instytucjach, to osoby w nich działające dalej pozostawały na swoich miejscach i pracowały dla dobra ogółu. Stefania, zwłaszcza Janina, to kobiety, które nie zapomniały o potrzebie własnego rozwoju. Ukończenie studiów wyższych przez Janinę oraz wydanie drukiem jej pracy dyplomowej umieszcza ją wśród elity intelektualnej międzywojennego Kalisza. Ich starania o budowę niepodległej ojczyzny przekreśliła II wojna światowa i rzeczywistość powojennej Polski.

70 WBH, KAPiO, Wojciszewski Jan, sygn. KN 30.06.1931, Wniosek o odznaczenie Jana Wojciszewskiego [1931], b.p.; Wywiad z Anną Majewską-Rau i fragment historii rodziny napisany przez Grażynę z Kinów Rzymkowską (1 voto Majewską) (1934–2021), przysłanego przez Annę Majewską-Rau.

71 Zbiory rodzinne w posiadaniu Anny Majewskiej-Rau, Listy Jana Wojciszewskiego do Janiny Wojciszewskiej z 27 lutego 1967 i 5 marca 1967, b.p.

72 S. Małyszko, *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2012, s. 172.

Streszczenie: Stefania i Janina Zakrzewskie, matka i córka, były polskimi działaczkami społecznymi i patriotycznymi podczas pierwszej wojny światowej i w okresie dwudziestolecia międzywojennego w Kaliszu. Wybuch wojny i zniszczenie Kalisza przez Niemców spowodowały, że Stefania zaczęła działać w różnych organizacjach o charakterze pomocowym, oraz w polskich organizacjach patriotycznych. Zaangażowała się w prace dobroczynnego Komitetu Obywatelskiego, a później Rady Głównej Opiekuńczej. Zakrzewska wstąpiła też do Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego. W warunkach konspiracji brała udział w organizowaniu pomocy dla internowanych w Szczypiornie polskich legionistów. W jej ślady poszła córka, Janina. Po zakończeniu I wojny światowej Stefania najpierw kierowała polskim Szpitalem Wojkowym w Kaliszu, a następnie organizowała świetlice żołnierskie. Janina pomagała matce, ale też kształciła się. Po zdaniu matury studiowała w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. W 1936 r. opublikowała swoją pracę dyplomową pt. „Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie”. Obie kobiety w okresie międzywojennym były aktywne społecznie.

Słowa kluczowe: Stefania Zakrzewska, Janina Zakrzewska, działaczka społeczna, Kalisz, Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Akta miasta Kalisza, sygn. 1074, sygn. 1951, sygn. 1953.

Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Tuliszków, sygn. 40.

Archiwum Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH.

Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie

Kolekcja Akt Personalnych i Odznaczeniowych:

Wojciszewski Jan, sygn. KN 30.06.1931;

Zakrzewska Janina, Odrzuc. 25.06.1938;

Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933;

Zakrzewski Stefan, sygn. AP 6118.

Zbiory rodzinne w posiadaniu Anny Majewskiej-Rau

Rzymkowska G. z Kinów, Historia rodziny,
Listy Jana Wojciszewskiego do Janiny Wojciszewskiej,
Pamiętnik Janiny Zakrzewskiej,
Pamiętnik Stefanii Zakrzewskiej.

Relacje

Wywiad z Anną Majewską-Rau w 2022 r.

Źródła drukowane

Na Szkołę Rzemiosł. Kalendarz na rok 1907, Kalisz 1907.
Kalendarz Kaliski na rok 1914, Kalisz 1914.
Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku,
wybór i oprac. G. Waliś, Kalisz 2017.
*Liga Kobiet Pogotowia Wojennego w Piotrkowie. Sprawozdania z działalności w latach
walk o niepodległość i granice 1914–1921*, oprac. T. Matuszak, A. Piasta, M. Hubka,
Piotrków Trybunalski 2021.
*O niepodległą i granice. Protokoły posiedzeń rządów Rady Regencyjnej Królestwa Pol-
skiego 1917–1918*, cz. 1–2, red. M. Jabłonowski, oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski,
G. Sołtysiak, Warszawa 2019–2020.
Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1935 r.

Prasa

„Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936
„Gazeta Kaliska” 1923
„Świat Zasłużonych” 1934

Pamiętniki, wspomnienia

Dzierzbicki S., *Pamiętnik lat wojny 1915–1918*, Warszawa 1983.
Maruszewska A. „Hanka”, Janiszewska Z. „Boruta”, *Opieka kaliskiej Ligi Kobiet nad
Szczypiornem*, w: *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość
1910–1915. Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–
1918*, Warszawa 2021.
Rychterówna M., *Pocztą listów prywatnych (wrzesień 1915 – sierpień 1916)*, w: *Wierna
służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915. Służba ojczyźnie.
Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, Warszawa 2021.

Opracowania

- Bieniecki R., Celer B., *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*, Kalisz 1914.
- Bożyk I., „Wzór żołnierza i obywatela” – Jan Opieliński, „Wojsznar”, „Zdanowicz” (1892–1918), „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 18 (2017) nr 3, s. 125–140.
- Cygański M., Przesmycki K., *Udział Łodzi w walce o przyłączenie Górnego Śląska do Polski w latach plebiscytu i powstań śląskich*, w: *Udział ziem dorzecza górnej Prosnys w plebiscycie i powstaniach śląskich*, Opole–Wieluń 1971, s. 92–130.
- Dobrowolski P., Świątlice żołnierskie – rola i zadania w systemie wychowawczym żołnierzy (1918–1939), „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 101 (2018) s. 147–157, DOI: 10.18778/0208-6050.101.10.
- Drewicz M., *Kalisz w czasach pożogi i nienawiści. Autorskie spojrzenie na sierpień 1914*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA” 3 (2013/2014) s. 44–60.
- Dufrat J., *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001.
- Durka J., *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011.
- Durka J., Stefan Zakrzewski (1898–1934) – żołnierz Legionów Polskich i oficer zawodowy Wojska Polskiego, „Polonia Maior Orientalis”, 10 (2023) s. 385–396, DOI: 10.4467/27204006PMO.23.020.17793.
- Faryś M., *Drugi gabinet Antoniego Ponikowskiego, 10 marca – 6 czerwca 1922*, w: *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. J. Faryś, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011, s. 101–110.
- Faryś M., *Pierwszy gabinet Antoniego Ponikowskiego, 19 września 1921 – 5 marca 1922*, w: *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, red. J. Faryś, A. Wątor, H. Walczak, Szczecin 2011, s. 91–100.
- Faszcza Ł., *Okoliczności powołania Rady Głównej Opiekuńczej*, „Białostockie Teki Historyczne”, 15 (2017) s. 141–158, DOI: 10.15290/bth.2017.15.07.
- Górzyński M., *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX–XX wieku*, rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem B. Arciszewskiej, Instytut Historii Sztuki Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019 [maszynopis].
- Janczak J., *Stosunki ludnościowe*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 328–342.
- Jarno W., *Zaciąg do armii ochotniczej w Okręgu Generalnym Wojska Polskiego nr IV Łódź latem 1920 roku*, „Roczniki Humanistyczne”, 68 (2020) z. 2, s. 165–191, DOI:10.18290/rh20682-9.
- Jaros B., Płóciennik M., *130 lat kolei w Ostrowie 187–2005*, Ostrów Wielkopolski 2005.
- Kadłuczka A., *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, nr 56, s. 88–97, DOI:10.17425/WK56INDEPENDENT.

- Kalisz 1914–1918 – rys historyczny, w: *Inwentarz Zespołu Akt Naczelnik Powiatu Kaliskiego [Deutscher Kreischef in Kalisch] 1914–1918 [1919]*, oprac. E. Pietrzak, Kalisz 2014, s. 17–23.
Kielakowie.com, <https://kielakowie.com/getperson.php?personID=I85310&tree=tree381>,
dostęp: 15.07.2023.
Kielakowie.com, <https://kielakowie.com/getperson.php?personID=I85524&tree=tree381>,
dostęp: 15.07.2023).
Kielakowie.com, <https://kielakowie.com/getperson.php?personID=I85310&tree=tree381>,
dostęp: 15.07.2023.
Kołodziej E., *Gospodarka wojenna w Królestwie Polskim w latach 1914–1918*, Warszawa 2018.
Król M., *Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe w guberni kaliskiej do 1914 roku*,
Łódź 2016.
Kryńska E. J., *Polski Biały Krzyż (1918–1961)*, Białystok 2012.
Lisiak H., *Spółceństwo województwa łódzkiego wobec zagrożenia Państwa w roku 1920*,
„Zeszyty Naukowe” [Wyższej Szkoły Handlu i Usług w Poznaniu], 24 (2012) s. 129–143.
Maciejewski J., *Z dziejów harcerstwa kaliskiego (1911/1–1939)*, Kalisz 1998.
Małyszko S., *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, Kalisz 2012.
Minakowski, *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, <http://www.sejm-wielki.pl/b/katyn.5634>,
dostęp: 15.07.2023.
Mościcki H., *Pomniki bojowników o niepodległość 1794–1863*, Warszawa 1929.
MyHeritage, https://www.myheritage.pl/names/antoni_freytag,
dostęp: 15.07.2023.
MyHeritage, https://www.myheritage.pl/names/maria_k%C5%82opotowski,
dostęp: 15.07.2023.
Obóz w Szczypiornie – Albumik Stelli, w: *Szczypiorno. Historia i współczesność*, <https://szczypiorno.info/oboz-w-szczypiornie-galeria-zdjec/nggallery/oboz-w-szczypiornie/albumik-stelli-takze-wpisy-wierszowane-legionistow-i-grafiki-jurka-krukowskiego-pazdziernik-grudzien-1917-r>,
dostęp: 15.07.2023.
Pakentregier A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1919*, Warszawa 1988.
Piasek W., Antoni Ponikowski (1878–1949), w: *Premierzy i ministrowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, W. Piasek, Warszawa 2023, s. 493–496.
Pietrzak J., *Powstańczy Ostrów w powstańczej Wielkopolsce 1918–1919*, Ostrów Wielkopolski 2019.
Przeniosło M., *Pomoc dzieciom w działalności Rady Głównej Opiekuńczej w latach 191–1921*, Kielce 2017.
Przeniosło M., *Przeniosło M., Rada Główna Opiekuńcza w latach I wojny światowej*,
Kielce 2018.
Przygodzki S., *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012.
Rabiega H., *60 lat krajoznawstwa w Kaliszu 1908–1968*, Kalisz 1968.
Rusiński W., *Kalisz. Zarys dziejów*, Poznań 1983.

- Sobczak-Waliś M., Waliś G., *Miejsca pamięci powstania styczniowego na terenie powstańczego województwa kaliskiego*, Kalisz 2013.
- Tabaka A., *Podziękowania legionistów dla kaliskiej Ligi Kobiet. List Mieczysława Naromowskiego (1889–1954) na tle pamiątek jeńców ze Szczypiorna*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 20 (2020) s. 100–116
- Tomaszewicz A., *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010.
- Tomaszewicz A., *Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1979–1914)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 5 (2006) nr 2, s. 105–142.
- Woźniak M. A., *Kalisz – Leuven. Pogrom miast w 1914 roku*, „Polonia Maior Orientalis”, 1 (2014) s. 25–38.
- Wrotkowski H., *Kalisz w latach I wojny światowej 1914–1918*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 523–543.
- Wrotkowski H., *Na granicy dwóch zaborów – związki Kalisza z Powstaniem Wielkopolskim*, w: *Udział społeczeństwa ziemi kaliskiej w Powstaniu Wielkopolskim*, red. A. Czubiński, Kalisz 1978, s. 65–72.
- Wrotkowski H., *Spółeczeństwo Kalisza w latach pierwszej wojny światowej i dniach wyzwolenia*, „Rocznik Kaliski”, 3 (1970) 165–215.
- Wróblewski S., *Odbudowa zespołów staromiejskich – wybrane zagadnienia dotyczące współczesnych realizacji w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, 9 (2013) s. 89–104.
- xxv *rys historyczny Towarzystwa Kredytowego miasta Kalisza. Wydanie jubileuszowe (1886–1911)*, oprac. A. Parczewski, Kalisz b.d.w.
- Zadrozny T., *Strategie propagandowych batalii. Ochrona zabytków w czasie działań wojennych w ujęciu Corneliusa Gurlitta w dobie konferencji w Brukseli w 1915 roku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 40 (2015) s. 19–48
- Zakrzewska J., *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*, Kalisz 1936.

Fot. 1. Stefania Zakrzewska

Źródło: WBH, KAPiO, Zakrzewska Stefania, sygn. MN 16.03.1933

Fot. 2. Janina Zakrzewska

Źródło: ASGH, Zakrzewska Janina –teczka osobowa, album 1621/WSH

Fot. 3. Janina Zakrzewska w otoczeniu koleżanek

Źródło: Zbiory rodzinne w posiadaniu Anny Majewskiej-Rau